

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Факультет № 6
Кафедра економіки та фінансів

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти 072
Фінанси, банківська справа та страхування (Фінансова безпека,
фінансові розслідування)

Тема 2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій.

м. Харків 2019

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від «21» лютого 2019 р. № 2

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від «20» лютого 2019 р. № 2

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від «20» лютого 2019 р. № 2

Розглянуто на засіданні кафедри економіки та фінансів факультету № 6
ХНУВС, протокол від 04 лютого 2019 р. № 3

Розробники:

1. Завідувач кафедри економіки та фінансів факультету №6 ХНУВС, доктор економічних наук, доц. Маковоз О.С.
2. Доцент кафедри економіки та фінансів факультету №6 ХНУВС, кандидат економічних наук, доц. Лісна І.Ф.

Рецензенти:

1. доцент кафедри економічної теорії, статистики та прогнозування Харківського національного економічного університету ім. С. Кузнеця, к.е.н., доцент Пивавар І.В.;
2. доцент кафедри соціальних та економічних дисциплін факультету № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ, к.е.н., доцент Павленко Н.В.

Тема 2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій

План лекції:

- 1. Основні риси господарства первісної доби.**
- 2. Основні передумови розпаду первісної господарської системи і зародження рабовласництва.**
- 3. Господарство первісних племен на території України.**

Рекомендована література

Основна література:

1. Бережний В.М. Історія економічних вчень. Макроекономіка. : Навч. посібник: Рекомендовано МОН України / В.М. Бережний, В.С. Кушнір, Л.Є. Сухомлин.— Х. : Еспада, 2007.— 320 с.
2. Історія економічних вчень : Навч.посібник : Рекомендовано МОН України / Харк.держ. екон.ун-т; Під ред. Сіроштана М.А..— Х. : РВВ ХДЕУ, 1997.— 104 с.
3. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки [Текст]: навч. посіб. / В.М. Ковальчук , М.В. Лазарович, М.І. Сарай. – К.: Знання, 2008. – 648 с.
4. Кравчук Ю.Б. Економічна історія: навч. посіб. для студентів напряму підготовки «Економіка і підприємництво» / Ю.Б. Кравчук.— Харків : ХНУВС, 2014.— 223 с.
5. Лановик Б.Д. Економічна історія : Курс лекцій / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович.— К. : Вікар, 2006.— 406 с.
6. Лановик Б.Д. Економічна історія : Курс лекцій / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович, В.Ф. Чайковський.— К. : Вікар, 2000.— 300 с.
7. Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу : Підручник : Допущено МОН України / За ред. Б.Д.Лановика.— К. : Вікар, 2001.— 477 с
8. Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу : Підручник : Допущено МОН України / За ред. Б.Д.Лановика.— К. : Вікар, 1999.— 740 с.

9. Лісовицький В.М. Історія економічних вчень : Навч. посібник : Рекомендовано МОН України / В.М. Лісовицький.— К. : Центр навч. літ., 2004.— 220 с.
10. Лісовицький В.М. Історія економічних вчень : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / В.М. Лісовицький.— Київ : Центр учб. літ., 2016.— 239 с
11. Лісовицький В.М. Історія економічних вчень : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / В.М. Лісовицький.— К. : Центр учб. літ., 2009.— 240 с.
12. Нестеренко О.П. Історія економічних вчень : /home/fulltext : курс лекцій / О.П. Нестеренко.— К. : МАУП, 2002.— 128 с.
13. Садиков М.А. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб.— Харків : ХНУВС, 2011.— 212 с.
14. Ходзінський К.Г. Економічна історія України та провідних країн світу : Навч. посібник : Рекомендовано МОН України / К.Г. Ходзінський, П.П. Мазурок.— Львів : Магнолія Плюс: Вид. СПД ФО "В.М.Піча", 2006.— 152 с.

Текст лекції:

1. Основні риси господарства первісної доби.

Первісна доба — найтриваліша в історії людства. Її періодизація охоплює момент появи перших людей до виникнення стародавніх цивілізацій (IV III тис. до н. ери). Ця доба характеризується наступними ознаками:

1. Колективне привласнення природних ресурсів.
2. Великий ступінь залежності людини від природи.
3. Низький рівень розвитку виробничих сил і повільне їх вдосконалення.
4. Низькі темпи розвитку суспільства.
5. Відсутність приватної власності, класів і господарств.

Первісне суспільство умовно поділяється на наступні віки:

- кам'яний (палеоліт, мезоліт, неоліт);
- мідно-бронзовий;
- залізний.

Кожний з цих етапів людського життя має свої певні риси, особливості, здобутки матеріальної культури, заняття та знаряддя праці.

Палеоліт (давній кам'яний вік) був найдовшим періодом. Палеоліт поділяють на ранній, середній та пізній. Ранній палеоліт почався 600-700 тисяч років тому і закінчився 100 тисяч років тому. Цей період існував до початку льодовикового періоду. Люди («архантропи», «неандертальці») ще не вміли видобувати вогонь, займались мисливством та збиральництвом як основними видами господарювання, що свідчило про привласнюючий характер раннього палеоліту. В цей час ще не було громади – першої форми організації людського суспільства. Це були зграї, які схожі сучасним людиноподібним мавпам.

Середній палеоліт почався 100 тисяч років тому і закінчився 40 тисяч років тому. Це льодовиковий період. Саме в цей час люди розселились по Європі. В цей час людина навчилася видобувати і підтримувати вогонь – одне з найвизначніших її досягнень. З'явилося постійне житло. З'являється зброя.

При переході до пізнього палеоліту виникає родова община. Це був матріархальний рід. Цей період продовжувався 30 тисячоліть, з 40 до 10 тисяч років до нашої ери. На зміну неандертальцю приходить кроманьйонець, який антропогенно зовсім не відрізняється від сучасної людини. Цьому періоду характерно винайдення луку та стріл. Людей вже не просто ховали, а в могилу з людиною клали зброю та прикраси для загробного життя. Це було початком релігійних уявлень.

У мезоліті (середньому кам'яному віці), який продовжувався з IX до VI тис. до н. е., вдосконалювалися знаряддя праці первісних людей. Були винайдені лук і стріли. З'явився найдавніший транспорт – водний (плоти,

човни). У результаті потепління склалися ландшафтно-географічні зони, близькі до сучасних. Змінився рослинний і тваринний світ. Відповідно до цього змінювалися й умови життя людей, зокрема добування їжі, – що стало поштовхом до виготовлення складніших знарядь праці. Були створені інструменти для обробки дерева – долото, сокира, тесло; нові вироби з кістки та дерева (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами.

На дану епоху припадає початок приручення диких тварин, насамперед, собаки, потім – свині.

У зв'язку з підвищенням продуктивності праці та посиленням влади людини над природою відпала необхідність в існуванні багатолюдних колективів. Великі родові об'єднання мисливців на мамонтів та бізонів змінилися порівняно невеликими групами мисливців на дрібнішу дичину. Відбувається масове переселення людей з однієї місцевості в іншу. Водночас поширюється досвід виготовлення нових знарядь праці, мисливства, зачатків тваринництва й рослинництва.

Під час перехідного періоду від мезоліту до неоліту (протонеоліт) зароджуються відтворюючі форми господарювання у тваринництві. В цей час виникає землеробство, перші постійні поселення людей. До факторів, які зумовили перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства можна віднести наступні:

- радикальні зміни клімату (кінець льодовикової епохи);
- криза мисливського господарства (мисливство втрачає здатність; забезпечувати їжею людей через скорочення кількості тварин);
- набуття навичок догляду за полями у процесі збирання злаків та інших зернових культур;
- через нестачу їжі чоловіки почали більш економно ставитися до неї, починаючи утримувати тварин певний час у загонах;
- підвищення технічного рівня знарядь праці та розвиток знань.

Для неоліту (новий кам'яний вік) притаманне утвердження відтворювальних форм господарювання. Відбувається «неолітична

революція». Відтворююче господарство стає головним. Основні заняття людей – землеробство, тваринництво, гончарство та інші. В цей час з'являється наземний транспорт – віз, сани. Худоба використовується як тяглова сила. З'являється система обміну. Для виготовлення знарядь праці продовжує використовуватися традиційна сировина – камінь, кістка, ріг, дерево. Але з'являються нові методи їх обробки – крім простого оббивання, ще й пиляння, шліфування та примітивне свердління.

Одним із важливих досягнень стає виготовлення глиняного посуду. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, котрий створила людина.

У соціальному аспекті неолітична епоха була часом розквіту родового ладу. Основу виробничих відносин становила спільна власність роду на знаряддя та продукти праці.

Визначальними рисами мідно-бронзового віку було існування відтворюючого господарства, швидкий розвиток орного землеробства, тваринництва, посилення поділу праці на землеробство, скотарство, ремесло. Обмін набуває постійного характеру, стає регіональним.

Ранній залізний вік характеризувався співіснуванням бронзових і залізних знарядь праці. В цей час відбувається перехід від мотики до сохи та плуга, з'являються залізні ножі, серпи, лемеші, круглі жорна. Бурхливо розвиваються ремесла – ковальство, гончарство. Зростає продуктивність сільського господарства, розвивається птахівництво. Для раннього залізного віку характерний швидкий розвиток торгівлі.

Удосконалення знарядь праці, розширення виробництва їх з металу, поділ виробничої сфери на сільське господарство і ремесло, виробництво додаткового продукту створили економічні умови для виникнення держав. Перші з них утворилися на Стародавньому Сході (Єгипет, Індія, Месопотамія) на зламі неоліту і бронзової доби.

Знаряддя праці виготовлялися як з металу (міді, бронзи), так і з каменю. Гончарі славилися своїми глиняними виробами, ткачі – бавовняними

тканинами. Вторгнення завойовників на деякий час загальмувало господарську діяльність місцевих жителів. Тільки в II–I тис. до н. е. спостерігалось швидке піднесення економіки Індогоанзької долини. Використовуючи залізні знаряддя праці, землероби на зрошуваних полях збирали два врожаї на рік цукрової тростини, пшениці, проса, льону, бавовнику, рису. Високого рівня розвитку досягли ремесла – ковальство, ткацтво, гончарство, ювелірна справа тощо.

2. Основні передумови розпаду первісної господарської системи і зародження рабовласництва.

Рабство спочатку не відображено в культурі людини. Найдавніші свідчення про існування рабовласницьких держав на території Месопотамії відносяться до початку третього тисячоліття до н. е. Судячи з документів цієї епохи, це були дуже маленькі первинні державні освіти, на чолі яких стояли царі. У князівствах, що втратили свою незалежність, правила вищі представники рабовласницької аристократії, що носили древній полужреческий титул «енсі». Економічною основою цих найдавніших рабовласницьких держав був централізований в руках держави земельний фонд країни. Громадські землі, обробляли вільними селянами, вважалися власністю держави, і населення їх було зобов'язане нести на користь останнього усякого роду повинності.

За сучасними уявленнями, в епоху первісного суспільства рабовласництво спочатку було відсутнє повністю, потім з'явилося, але не мало масового характеру. Причиною цього був низький рівень організації виробництва, а спочатку - добування їжі і необхідних для життя предметів, при якому людина не могла зробити більше, ніж необхідно для підтримки його життя. В таких умовах звернення кого-небудь в рабство було безглуздо, тому що раб не приносив користі господареві. У цей період, власне, рабів як таких не було, а були тільки бранці, взяті на війні. З найдавніших часів бранець вважався власністю того, хто його захопив. Ця сформована в

первісному суспільстві практика з'явилася фундаментом для виникнення рабовласництва, оскільки закріпила уявлення про можливість володіння іншою людиною. А поділ праці на землеробство та скотарство; перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства; виробництво додаткового продукту призвело до занепаду первісної господарської системи та зародженню рабовласництва.

Високим був рівень громадського ремесла, насамперед гончарного та бронзо-плавильного. Виникли місцеві центри металургії та обробки бронзи.- Обмін набув постійного та регіонального характеру.

Із зростанням продуктивності землеробства і скотарства, розвитком металургії з'являється надлишок продуктів, що зосереджується в руках окремих родових груп або племінної верхівки. Все це спричиняє визрівання як внутрішніх, так і зовнішньоплемінних соціальних суперечностей. Почала швидко вдосконалюватися зброя, зводяться укріплені поселення. Очевидно, необхідність захисту окремих груп населення від нападів сусідів спонукала до консолідації племен на рівні союзів.

Помітні зрушення відбуваються і у сфері розвитку позитивних знань, образотворчого мистецтва, всієї духовної культури. Виникає монументальна кам'яна антропоморфна скульптура, ускладнюється система релігійних вірувань, з'являються зародки майбутнього письма – піктограми.

Освоєння виробництва заліза на поч. I тис до н.е. сприяло дальшому розвитку суспільства. Завдяки поширенню різних ремесел та успіхам землеробства відбувся другий великий суспільний поділ праці, ремесло відокремилось від землеробства (третій – пов'язаний з відокремленням торгівлі). Посилилася майнова та соціальна диференціація суспільства, створивши необхідні передумови для виникнення станово-класових відносин та держави.

3. Господарство первісних племен на території України. Трипільська культура та її господарське значення.

На території України найдавніші люди з'явилися ще в період стародавнього кам'яного віку (палеоліту) близько 1,5 млн. років тому. Вони жили невеликими групами, що утворювали так зване первісне людське стадо, постійно пересуваючись з місця на місце в пошуках їжі, користувалися вогнем, вміли застосовувати каміння і дерев'яні палиці, а також виготовляли примітивні знаряддя праці (гостроконечники, рубила, скребла тощо).

На сучасній території України виявлено чимало слідів їхньої діяльності: на Закарпатті, Середньому Дністрі, поблизу Житомира, на Донеччині, в Криму.

Кроманьйонці продовжували споруджувати житла на зразок чуму чи яринги, а також землянки і напівземлянки. В Україні їх залишки виявлені поблизу сіл Мезина на Чернігівщині й Межиріччя на Канівщині.

У межах країни виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ – біля сіл Білолісся, Гиржеве, Мирне на Одещині, Осокорівка в Надпоріжжі, в Криму.

На сьогодні в Україні в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті та інших рік виявлено близько 500 неолітичних поселень.

Якісно новим періодом розвитку первісного суспільства став мідно-кам'яний вік (енеоліт), який у межах України датується IV–III тис. до н. е. У цей час з'являються перші металеві вироби – мідні та золоті. Основним заняттям населення стають землеробство і скотарство. Зароджується орне землеробство з використанням тяглової сили бика. Було винайдено колесо, а відтак з'являється колісний транспорт.

Розвиток землеробства, скотарства, ремесла та обміну привів до значних змін у стародавньому суспільстві. Виконувати важкі фізичні роботи міг переважно чоловік. Тому головна роль у сім'ї переходить від матері до батька, родинні зв'язки почали вестися по батьківській лінії. Замість матріархату поступово утверджується патріархат. Родова організація змінюється сусідською общиною. Господарською основою стала

патріархальна сім'я, що складалася з кількох поколінь родичів по батьківській лінії.

Серед енеолітичних племен на території сучасної України провідне місце посідали хліборобські племена трипільської культури. Поширена на території від Верхньої Наддністрянщини і Південної Волині до Середньої Наддніпрянщини і Причорномор'я ця культура розвивалася протягом IV– III тис. до н. е. і досягла високого, як на той час, рівня розвитку. Назву отримала від дослідженого наприкінці X–IX ст. українським археологом В. Хвойкою поселення поблизу с. Трипілля на Київщині.

Утворилася Трипільська культура на основі давніших автохтонних (з грец. – місцевих, корінних) культур та неолітичних культур Балкано-Дунайського регіону і несла в собі традиції перших землеробських протоцивілізацій Близького Сходу та Південної Європи. В Україні виявлено понад тисячу пам'яток Трипільської культури. Вони згруповані у трьох районах: найбільше в Середній Наддністрянщині, Надпрутті та Надбужжі, менше у Наддніпрянщині.

Племена Трипільської культури жили у поселеннях, забудованих дерев'яно-глинобитними наземними спорудами, розташованими переважно одним чи кількома концентричними колами. В основному це були родові або племінні тривалі поселення, що нараховували кілька десятків садиб. Будівлі являли собою чотирикутники правильної форми. У землю вбивали дубові стовпи, між якими плели стіни з хмизу, котрий вимащували глиною, зверху накривали соломною чи очеретом. Дах був двосхилий, з отвором для диму, долівку мазали глиною, посеред хати стояла велика піч, біля якої розташовували лежанки з випаленої глини. Стіни і піч іноді розмальовували.

Відомі також поселення-гіганти площею від 150 до 450 га, які налічували понад 2 тис. жителів. Тут уже існувала квартальна забудова, багато будинків споруджували дво- і навіть триповерховими. Фактично – це давні протоміста зі значною кількістю мешканців.

В основі суспільного устрою трипільських племен лежали матріархальні, а згодом і патріархальні родові відносини. Основною ланкою трипільського суспільства була невелика сім'я. Сім'ї об'єднувалися в роди, кілька родів складали плем'я, група племен утворювала міжплемінні об'єднання, що мали свої етнографічні особливості.

Основним заняттям трипільців було землеробство. Сіяли ячмінь, просо, пшеницю, вирощували садово-городні культури. Ріллю спущували дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше – ралом. Під час археологічних розкопок трипільських поселень знаходили дерев'яні і кістяні серпи із крем'яною вкладкою та кам'яні зернотертки, на яких терли зерно на борошно.

Трипільці розводили переважно велику й дрібну рогату худобу, а також свиней та частково коней. Як тяглова сила використовувалися бики, якими орали поля. Їх запрягали у візки, можливо сани.

Серед ремесел значного розвитку досягли чинбарство, кушнірство, прядіння, ткацтво. Трипільські племена вперше на території України почали користуватися виробами з міді, освоїли холодне та гаряче кування і зварювання міді. Дуже високого технічного та художнього рівня досягло керамічне виробництво. Місцеві гончарі досконало володіли складною технологією виготовлення кераміки, вже знаючи гончарний круг, виготовляли величезну кількість різноманітного посуду. Його прикрашали орнаментом білого, чорного, червоного й жовтого кольорів. Поряд з побутовим використовувався і культовий посуд.

Житло трипільської культури дуже нагадує українську сільську хату XIX ст. Основним заняттям трипільців, як і українців, було землеробство

Залізний вік в Україні пов'язаний з кіммерійською, скіфо-сармато-античною та ранньослов'янською культурами. Основою господарства залишалося землеробство. Широко застосовувалися залізні знаряддя праці. Тваринництво стало свійським, виникло птахівництво. У степовій зоні розвивалося кочове скотарство Великого значення набуло залізоробне

ремесло. Широко використовувався гончарний круг. Населення, що проживало на території сучасної України, підтримувало тісні контакти зі стародавніми сусідніми цивілізаціями.

З елліно-римською історією тісно пов'язана доля народів Північного Причорномор'я. Кіммерійців, наприклад, згадує славнозвісний давньогрецький поет Гомер. Він називає їх "кобилодойцями та молокоїдами убогими", з чого видно, що основним заняттям цього великого народу, який жив у південних степах України в IX–VIII ст. до н. е., було кочове тваринництво і насамперед конярство. Скіфи (VII ст. до н.е. – III ст. н.е.) витіснили кіммерійців у Малу Азію, зайнявши степові простори від Кубані, Дону та Дніпра до Дунаю. Про культурне і господарське життя цього племінного союзу відомо набагато більше завдяки археологічним дослідженням та писемним пам'яткам, що збереглися до наших днів. У V ст. до н. е. Скіфію описав батько давньогрецької історії Геродот. Населення він поділяв на скіфів-хліборобів, кочових скіфів і царських скіфів. Перші жили осіло, займалися сільським господарством, вирощували пшеницю, просо, сочевицю, цибулю, часник. Переважна частина їхнього врожаю йшла на продаж. Скіфи-кочівники нічого не сіяли і не орали. Вони випасали незліченні стада худоби. Царські скіфи – панівна верхівка державного об'єднання. Вони збирали данину з підлеглих племен, їхнє основне заняття – військова справа. Хоч скіфів Геродот вважав одним народом, їхній спосіб життя, господарство доводять протилежне.

Імовірно, скіфів-орачів можна назвати прапредками українського народу. Описуючи річки Скіфії, Геродот звернув увагу на те, що в Борисфені (Дніпрі) місцеві жителі ловили, потім "солили велику рибу без хребта, що зветься осетром". У гирлі річки добували сіль, якою солили виловлену рибу. Кочові скіфи жили в чотири - або шестиколісних кибитках, пересуваючись степом разом з чередами худоби. У них запрягали дві або три пари волів. Зверху кибитки накривали шкурами так, що всередину не могли проникнути вітер, дощ чи сніг. Кочівники розводили табуни коней, корів, овець. В осілих

скіфів дуже рано з'явилося ремесло. Скіфи оволоділи виправкою міді та заліза. Зброярі виготовляли невеличкі мечі, дротики, наконечники списів і стріл. Майже одночасно з заселенням Північного Причорномор'я кimmerійцями і скіфами там розпочалася грецька колонізація. Вона мала різні причини: перенаселення містполісів, соціальна і політична боротьба, посилення торгового обміну.

У період розквіту крім еллінських міст у Боспорське царство входили деякі племена Північного Причорномор'я, серед них скіфи. У IV–III ст. до н. е. у степах Північного Причорномор'я відбулися суттєві зрушення. Скіфська держава зазнала в 339 р. нищівної поразки від батька Олександра Македонського Філіпа II. На півдні України з'явилася нова грізна сила – сармати. Вони розбили скіфів, частину асимілювали, а решту відтіснили в Крим. Усі ці події негативно позначилися на економіці грецьких міст Причорномор'я. Знесилені атаками варварів, вони змушені були відкуплятися від них золотом.

Своєрідним фундаментом перших протодержав у Східній Європі були великі союзи слов'янських племен – дулібів, полян, волинян. Поступово з розкладом родоплемінного ладу і появою класів у VIII–IX ст. набирає силу процес об'єднання окремих племен та їхніх союзів. Саме на цьому ґрунті і виникають державні утворення – племінні князівства та їхні федерації. За свідченням арабських авторів, уже в VIII–IX ст. існувало три осередки східнослов'янської державності: Куявія (земля полян з Києвом), Славія (Новгородська земля) і Артанія (Ростово-Суздальська, а можливо, Причорноморська і Приазовська Русь). Найбільшим було державне об'єднання, яке літописець називає Руською землею (арабські автори асоціюють його з Куявією) з центром у Києві. Як вважають фахівці, саме воно і стало тим територіальним і політичним ядром, навколо якого і зросла Давньоруська держава. Показово, що існування ранньо-державного осередку у дніпровських слов'ян з єдиновладним правителем на чолі підтверджується численними вітчизняними і зарубіжними джерелами.

У V–VI ст. суспільний лад слов'ян перебував у стадії становлення, відбувався перехід від первісно-родового до класового суспільства. Це була доба військової демократії, суть якої полягала в тому, що реальна влада належала племінним зборам, а не концентрувалася у руках знаті (старійшин та князів). Проте з часом глибокі зміни в суспільному житті, що відбулися у VII–IX ст., підштовхнули процес державотворення. Становлення державності у східних слов'ян логічно впливало з їхнього суспільного розвитку:

- еволюція родоплемінної організації, збільшення об'єднаних територій, постійна воєнна активність зумовили необхідність переходу до нових методів і форм управління. Роль народних зборів поступово занепадає і на перший план у політичному житті дедалі впевненіше виходить князівська влада (спочатку виборна, а пізніше – спадкова).

- зростаюча зовнішньополітична активність перших осередків державності. Посилення соціально-політичної ролі князівської влади сприяли виділенню дружини на чолі з князем у відособлену привілейовану корпорацію професійних воїнів, що стояла поза общиною і над нею. Будучи спочатку лише силовою опорою для князів і племінної аристократії, дружина з часом перетворилася на своєрідний самостійний орган публічної влади.

- прогресуюча соціальна диференціація суспільства зумовила появу постійних органів примусу.

Протягом усього I тис. матеріальна культура східних слов'ян зберігала спільні риси. Як правило, слов'янські поселення мали площу 1–2,5 га і розташовувалися на південних схилах річок та інших водоймищ цілими групами недалеко одне від одного. Житлом для людей служили напівземлянки або землянки із плетеними чи зрубними стінами і вогнищем, а з V ст. – пічкою-кам'янкою. Кераміка була ліпною, інколи оздоблювалася різними узорами. Тенденції до формування спільної матеріальної культури посилювалися спільністю діалектних говорів, створюючи сприятливий ґрунт для консолідації слов'ян.

Джерела не дають нам ніяких вказівок на існування сільської територіальної общини в IX – X ст. Але це зовсім не означає, що її не існувало. В усякому разі, археологічні дані, що характеризують еволюцію поселень східного слов'янства VIII – XII ст., з певністю говорять нам, що велика родина починає розпадатись і що виникають інші суспільно-економічні колективи. Зокрема вивчення городищ, які являють собою місце поселення великих родин, показує, що або городища втрачають це своє значення, перетворюючись у тимчасові пристановища, або навколо них розвивається селище, або виникає велике відкрите поселення, незалежно від городищ.

Отже, територія сучасної України завжди була бажаною. Завжди була на перетині торговельних шляхів центральної Європи і ще з давніх часів її вигідне розташування манило до себе представників різних культур. А знати елементарно свою історію, починаючи від витоків свого народу, важливо для розуміння того, як саме зберегти в подальшій історії вигідну позицію країни та її суверенність.